

ACHTERGRONDEN VAN VERANDERING

Marie-Louise den Bandt en Ruut Veenhoven

Gepubliceerd in: 'Vrijwillige Kinderloosheid', red. Ruut Veenhoven, 1979, Kooyker Wetenschappelijke Uitgeverij bv, Rotterdam, ISBN 90 6212 053 9 (Hoofdstuk 2), pp. 125-138

Samenvatting

Er zijn tal van factoren die verantwoordelijk kunnen worden gehouden voor de toenemende acceptatie van vrijwillige kinderloosheid van de laatste vijftien jaar en voor de zich tegelijkertijd aftekenende toename van het aantal inderdaad vrijwillig kinderloos blijvende paren. Een drietal van die factoren is hier genoemd. Als eerste het feit dat het moederschap in steeds mindere mate een volledige levensvulling is gaan bieden. Als tweede is genoemd de opgang van feministische ideeën, die weliswaar niet primair op vrijwillige kinderloosheid gericht zijn, maar die in de praktijk toch zeker tot een verbreiding van het verschijnsel zullen hebben bijgedragen.

Tenslotte is een tweetal effecten van het moderne huwelijkspatroon besproken. De veeleisendheid van het moderne liefdesideaal en de daarmee gepaard gaande instabiliteit van huwelijksrelaties. Beide maken zij het ouderschap bepaald niet aantrekkelijker. Het laatste woord is hiermee overigens nog geenszins gezegd.

1 DE VRAAG

In hoofdstuk 2 hebben we gezien dat het aantal vrijwillig kinderloze huwelijken toeneemt. De toename zit vooral in de jongere huwelijksgeneraties. Zoals al vermeld, zal in de nabije toekomst ruim 10 % van de huwelijken vrijwillig kinderloos blijven. Verder hebben we in het vorige hoofdstuk ook gezien dat de publieke opinie vrijwillige kinderloosheid steeds minder is gaan afwijzen. Ook wat dit betreft waren de jaren zestig een keerpunt. Rond 1950 gold vrijwillige kinderloosheid nog als iets heel verwerpelijks en was het onderwerp ook nog nauwelijks bespreekbaar. Nog geen twintig jaar later heeft de openlijke afwijzing plaats gemaakt voor een min of meer bedekt wantrouwen en is er ook sprake van een steeds groter wordende publiekelijke belangstelling voor het onderwerp. Er verschijnen artikelen en boeken over. Radio en televisie besteden er aandacht aan en er wordt sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar verricht.

Kennelijk is er dus iets aan het veranderen. De vraag is dan natuurlijk, hoe die verandering op gang is gekomen. Hoe heeft er een bres kunnen komen in het solide bolwerk van sekserol-indoctrinatie, dat in hoofdstuk I beschreven is? Hoe komt het dat de acceptatie van vrijwillige kinderloosheid al groeide, voordat de aantallen duidelijk toenamen en zelfs voordat een publieke discussie op gang was gekomen? Waarom zijnde veranderingen pas in de jaren zestig op gang gekomen en niet eerder?

Laten we bij voorbaat vaststellen dat we al deze vragen niet uitputtend kunnen beantwoorden. Er zijn namelijk erg veel factoren die hierbij een rol spelen: onder meer de algemene liberalisering van het culturele klimaat, de verbetering van de anticonceptiezorg, de komst van de abortusklinieken, de seksuele revolutie, de veranderingen in huwelijksrelaties, het bewustzijn van een overbevolkingsvraagstuk en van milieu-problematiek, de sociale voorzieningen, waardoor kinderen niet meer nodig zijn als oudedagsvoorziening. enzovoorts. Alleen al het beschrijven van ieder van die factoren zou heel wat bladzijden vergen, laat staan het aangeven van hun onderlinge relaties en hun gezamenlijke achtergronden. We houden het daarom maar bij een drietal factoren die, naar het zich laat aanzien, een vrij directe rol spelen bij de veranderingen in het denken over moederschap en vrijwillige kinderloosheid. Ten eerste is dat de invloed die uitging van het feit dat het moederschap in steeds mindere mate een

complete levensvulling werd (paragraaf 1). De tweede factor van belang is de invloed die is uitgegaan van de vrouwenbeweging (paragraaf 2). Tenslotte willen we melding maken van het effect dat het moderne huwelijkspatroon waarschijnlijk met zich meebrengt in dezen (paragraaf 3). Voor alles wat we over deze dingen zeggen, geldt dat het veronderstellingen zijn. Het 'bewijzen' van oorzakelijke relaties is nu eenmaal erg moeilijk in de sociale wetenschappen.

2 MOEDERSCHAP NIET LANGER LEVENSVULLEND

Bem en Bem (1970) hebben beschreven dat de gemiddelde Amerikaanse vrouw nu ruim 74 jaar wordt. Haar laatste kind krijgt ze achter in de twintig. Zo rond haar 33e jaar zijn alle kinderen naar school. De verzorging van de kinderen vergt dan geen volledige dagtaak meer. Nog eens twaalf jaar later gaan de kinderen het huis uit en dan heeft de moeder helemaal weinig meer om handen.

Voor de Nederlandse vrouw liggende feiten ongeveer overeenkomstig. De snelle veranderingen in opvattingen in ons land over zaken als seksualiteit en geboortenregeling in de laatste vijftien jaar hebben onder meer kleinere gezinnen en een langer uitstel van de geboorte van het eerste kind gebracht. Anderzijds moet echter worden aangetekend dat ook de gemiddelde leeftijd waarop men trouwt, fors is gedaald, waardoor men toch op vrij jeugdige leeftijd 'uit de kleine kinderen is' (Niphuis-Nell, 1978). Het moederschap is dan geen full-time-levensvulling meer. Dat geldt des te meer omdat kinderen allengs op jeugdiger leeftijd en tot op latere leeftijd naar school gaan en omdat allerlei taken in de huishouding aanzienlijk eenvoudiger zijn geworden. Van belang is in dit verband ook dat kinderen op steeds jongere leeftijd het huis uit gaan. Parallel met deze ontwikkelingen is het 'sociaal aanzien' van het full-time moeder huisvrouw-zijn de laatste jaren dan ook verder gedaald.

Toch heeft het kiezen voor ouderschap voor een vrouw in onze maatschappij nu over het algemeen nog wel degelijk de consequentie van 'full-time-moederschap' althans voor een bepaald aantal jaren. Werken buitenshuis zal zelden mogelijk zijn en zij is degene die voor het overgrote deel de verzorging en in het begin ook de opvoeding van het kind op haar schouders krijgt (Cowan e.a., 1978; Hoffman, 1976). De "Sociale Atlas van de vrouw" (1977: 97) zegt over de Nederlandse situatie in dezen; 'Terwijl de meeste vrouwen in de beginperiode van het huwelijk een baan hebben, houden ze daar met de geboorte van het eerste kind meestal mee op. De vrouw wordt 'huisvrouw-thuisvrouw', om een term van een bekend feministe te gebruiken'. Dat vooral de vrouw de consequenties van het ouderschap ondergaat, wordt vervolgens duidelijk gemaakt aan de hand van een tabel, die aangeeft op welke wijze gehuwde personen met en zonder kinderen hun tijd besteden. De aanwezigheid van kinderen blijkt het tijdbudget van de man nauwelijks te beïnvloeden, in tegenstelling tot dat van de vrouw.

De verbinding van moeder- worden met thuis-zitten wordt ook bevorderd door het ontbreken van adequate maatschappelijke voorzieningen (voldoende goede crèches, gebrek aan part-time-arbeidsmogelijkheden ed.) om moeders van kleine kinderen wat meer bewegingsvrijheid te geven. Ook wettelijke regelingen — onder andere vaderschapsverlof, verlof bij ziekte van een kind, aaneengesloten schooltijden, en dergelijke ontbreken. Bovendien stuit werken buitenshuis voor vrouwen met (kleine) kinderen, behalve op praktische, ook nog op 'morele' bezwaren bij een groot deel van het publiek. Het Margriet-onderzoek (1978) meldt treffende cijfers daarover. Uit tabel 78 van dat onderzoeksrapport kan worden opgemaakt, dat 67 % van de Nederlandse vrouwen aan het krijgen van kinderen de consequentie verbindt dat een vrouw dan met werken dient te stoppen, al zijn er gradaties voor de duur. Slechts 2 % vindt huwen op zichzelf al aanleiding om met werken op te houden

en 25% van de respondenten vindt dat vrouwen, ongeacht het hebben van kinderen, altijd kunnen blijven werken! (Hierbij kan worden opgemerkt dat pas in 1976 in ons land een ontslagverbod bij huwelijk en zwangerschap wettelijk is geregeld.) Toch is de acceptatie van werkende moeders van schoolgaande kinderen de laatste jaren opvallend toegenomen. In de al eerder genoemde 'Sociale atlas van de vrouw' staat dat in 1965 niet minder dan 84% van de Nederlandse bevolking het buitenshuis werken van vrouwen met schoolgaande kinderen afwees, en in 1975 nog maar 44%. In dit laatste jaar vond echter 65% van de bevolking het nog wel bezwaarlijk dat moeders van kleine kinderen (die dan naar een crèche zouden moeten) een baan buitenshuis hebben.

Kortom : door de traditionele sekserolverhoudingen in het huwelijk, door het ontbreken van maatschappelijke voorzieningen voor kinderopvang en niet in het minst door de morele pressie van familie en burens betekent moederschap meestal zo'n tien jaar thuis zitten. Daarna een andere levensvulling vinden is niet gemakkelijk. Veel vrouwen van even in de dertig en ouder zoeken al tijden vruchteloos naar een (part-time) baan. Zij vormen het geweldige leger 'verborgen werklozen' in onze maatschappij, dat enkele honderdduizenden omvat (d'Ancona, 1974: Van der Linde en Clason, 1978). Door de slechte situatie op de arbeidsmarkt is het vaak niet mogelijk een baan te vinden. Bovendien worden deze vrouwen gehandicapt door een achterstand in opleiding en praktijkervaring. Ook buiten de arbeidsmarkt is het niet makkelijk, een nieuwe levensvulling te vinden. De combinatie van vaak geringe vooropleiding en tien vijftien jaar uitsluitend huisvrouw-zijn, is bijvoorbeeld niet begunstigend voor een succesvolle actieve participatie in verenigingen en politieke partijen. Veel vrouwen vinden een taak in vrijwilligerswerk, maar veel van dat werk is (nog) onvoldoende in aanzien om door alle betrokkenen als een zinvolle levensbestemming ervaren te worden. Qua organisatiegraad en met name op het vlak van rekrutering functioneert het vrijwilligerswerk ook vaak niet optimaal, zodat het geen werkelijk alternatief is voor de instituties van 'moederschap' en 'werk.'

Al met al komen moeders na verloop van tijd dus nogal eens met lege handen te staan. Voor veel oudere vrouwen was dat een vrij onverwachte ervaring. Omdat ze hun eigen moeder tot op vrij hoge leeftijd druk in de weer hadden gezien met weckflessen en grote aantallen kleinkinderen, hadden zij vaak niet verwacht, zelf op hun 45% overdag steeds alleen op de bank te moeten zitten. Bij sommigen van die vrouwen kwam dat hard aan. Ze werden lusteloos, ziekelijk en raakten geestelijk in de knoei (Van Dantzig-van Amstel, 1978). In dat verband wordt wel van het 'lege-nest-syndroom' gesproken. Er is echter ook onderzoek dat erop wijst dat een deel van de vrouwen die uit de kinderen raken, juist òpleven en dat voor anderen de 'lege-nest-fase' slechts een korte tijd in beslag neemt (Harkins, 1978). Het ziet ernaar uit dat jongere vrouwen zo langzamerhand wat meer zicht krijgen op de tijdelijkheid van de moederrol. Voor hen wordt het steeds duidelijker dat het sprookje met 'trouwen en kinderen krijgen' niet afgelopen is, maar dat er dan nog meer dan de helft van het leven openligt. In toenemende mate worden ze zich er ook van bewust dat gewezen moeders het in die tweede levensronde bijna even moeilijk krijgen als de oud-mijnwerkers in Limburg. Vanuit dat bewustzijn is een grote belangstelling ontstaan voor crèches, part-time-werk, andere taakverdeling, enzovoorts. Iedere geïnformeerde vrouw weet echter dat de mogelijkheden wat dat betreft nog zeer beperkt zijn.

Een vrouw die echt nadenkt over haar leven, komt dus voor een dilemma te staan. Ofwel de nogal tijdelijke levens-vulling van het moederschap, ofwel een waarschijnlijk duurzamer maatschappelijke loopbaan. (De meeste vrouwen zouden waarschijnlijk een combinatie van beide prefereren, maar dit is, zoals gezegd, in de huidige maatschappijstructuur zelden een haalbare kaart.) Kennelijk zijn allengs wat meer vrouwen voor het tweede alternatief gaan kiezen. Hierbij zijn de vrouwen met een goede opleiding (en dus met meer kans op een leuke

baan met carrièremogelijkheden) relatief over-vertegenwoordigd, hoewel in alle opleidingsniveaus vrijwillig kinderlozen voorkomen (Niphuis-Nell, 1979).

3 INVLOED VAN DE VROUWENBEWEGING

De ‘tweede golf’ van de vrouwenemancipatiebeweging begon in Nederland aan het eind van de jaren zestig. De vrouwen die hierbij betrokken waren, hebben vanaf het begin gewezen op het bestaan van sekserollen en de nadelige positie waarin deze de vrouw manoeuvreren. Aanvankelijk heeft de beweging zich vooral beziggehouden met de vraag, hoe een vrouw die kinderen heeft zich maatschappelijk toch voldoende zou kunnen ontplooien. Hierbij werd vooral gedacht aan allerlei gemeenschappelijke voorzieningen, zoals crèches en dergelijke. Het (beperkt) kinderen-krijgen was echter iets waar verder niet aan getornd werd. Zo heeft bijvoorbeeld Betty Friedan in haar beroemde boek ‘The feminine mystique’ (1963) wel alternatieven ontwikkeld als aanvulling op het moederschap, maar het moederschap op zichzelf werd door haar niet ter discussie gesteld, evenmin als door de andere buitenlandse en Nederlandse auteurs in die beginperiode, een heel enkele uitzondering daargelaten (bijvoorbeeld Firestone, 1970: zie ook Fong, 1976). Met andere woorden: de sekserol met alle gevolgen werd onderkend, maar slechts tot op zekere hoogte. Men had oog voor de beperkingen ten aanzien van allerlei posities die vrouwen konden innemen (opleidingen, arbeidsmarkt, politiek, ed.); voor de achterstelling van vrouwen, onder meer in wettelijke regelingen; voor de dubbele taak waar werkende moeders mee worden opgezaald, enzovoorts. Men hield zich dus wel bezig met de vorm en inhoud van het ‘moederschap.’ Men dacht vooral een oplossing te moeten zoeken in een andere inrichting van de maatschappij, onder meer door de lusten en lasten van het kinderen-verzorgen en -opvoeden beter te verdelen. Dit is overigens nog steeds een belangrijk doel. Het feit echter, dat in de socialisatie van meisjes een enorme sociale druk is ingebouwd om de weg ‘richting moederschap’ in te slaan (zie hoofdstuk 1) werd niet algemeen onderkend. Er werd dan ook nauwelijks aangedrongen op vrijere keuze tussen wel of niet moeder-worden.

Maar hierin is verandering gekomen. Vooral in de laatste jaren heeft de vrouwenbeweging haar aandachtsveld aanmerkelijk verbreed:

- ze durft uit te spreken dat veel vrouwen zich helemaal niet geroepen voelen tot het moederschap (tegen de moederinstinct-theorie):
- ze demystificeert het moederschap: ze tracht het te ontdoen van onwerkelijke romantiek (o.a. Moederboek, 1976):
- ze eist voor de vrouw het recht op om te bepalen of ze kinderen wil en zo ja, hoeveel, door middel van gratis beschikbaar-zijn van goede anticonceptiemiddelen en zo nodig via abortus.

In allerlei feministische artikelen en boeken wordt nu aandacht geschonken aan de mogelijkheid om ‘nee’ te zeggen tegen de rol die de vrouw zo letterlijk ‘op het lijf geschreven’ is. Een goed voorbeeld is de uitgave van het ‘Boston womens’s health book collective,’ dat het boek ‘Our bodies, ourselves’ samenstelde (1971), waarbij vrouwen op feministische wijze werden voorgelicht over hun lichamelijke functies, mogelijke ziekten, enzovoorts. Bij de eerste uitgave werd geen aandacht besteed aan vrijwillig kinderloos blijven: bij een latere druk werd hieraan een aanzienlijk stuk tekst gewijd.

De vraag blijft hierbij natuurlijk, wat wát heeft veroorzaakt. Heeft de vrouwenbeweging de stoot tot grotere acceptatie van vrijwillige kinderloosheid gegeven, of is die acceptatie zelfstandig gegroeid en tenslotte ook binnen de vrouwenbeweging verwoord? Waarschijnlijk is noch het één noch het ander uitsluitend het geval. Eerder lijkt het dat de vrouwenbeweging een aantal zaken aan het rollen heeft gebracht (of althans: bestaande ontwikkelingen heeft versneld), die tot consequentie hadden dat vrouwen meer over hun leven zijn gaan nadenken.

Het belangrijkste is misschien wel dat het feminisme op zo'n indringende wijze duidelijk heeft gemaakt dat vrouwen méér kunnen dan alleen stofzuigen en kinderen krijgen. Doordat er alternatieven voor het traditionele vrouwenbestaan op tafel zijn gelegd, konden vrouwen althans gevoelig worden voor de vraag of ze eigenlijk wel kinderen wilden. Erg belangrijk is ook de nadruk die de vrouwenbeweging momenteel legt op bewustwording van eigen voorkeuren. Vrouwen worden aangemoedigd om op te houden met dat voortdurend 'opofferen' en doen 'zoals het hoort'. In allerlei trainingsgroepen wordt geleerd om voor jezelf op te komen. Dat heeft natuurlijk tal van consequenties. Ook op het vlak van seksualiteit en voortplanting. Hoe dan ook: bij veel vrouwen is een behoefte aan volwaardige deelname aan de maatschappij, aan onder andere werk en politiek ontstaan. Zoals al gezegd, leidt ook dit ertoe dat het krijgen van kinderen minder-vanzelfsprekend wordt.

Het ziet ernaar uit dat de vrouwenbeweging deze consequentie van haar eigen ideologie pas iets later ontdekt en aanvaard heeft. Zo ontwikkelen opvattingen zich wel meer. Hoewel er dus nauwelijks vroege feministische voorvechtsters voor vrijwillige kinderloosheid zijn geweest, en ook nu nog lang niet alle feministen even enthousiast zijn over het verschijnsel, is het toch aannemelijk dat de 'nieuwe vrouwenbeweging' een aanzienlijke invloed heeft gehad op de ontwikkeling naar een vrijere keuze.

4 ANDERE HUWELIJKSVERHOUDINGEN

Tenslotte het effect van het moderne huwelijkspatroon op de opkomst van vrijwillige kinderloosheid. Wat dat betreft moet eerst worden vastgesteld dat het huwelijk in onze samenleving al ruim een eeuw in beweging is. Vergeleken met het huwelijk van onze betovergrootouders zijn huwelijksrelaties tegenwoordig veel intiemer, persoonlijker en 'knuffeliger.' Huwelijkspartners zijn veel meer 'levens'-partners geworden. Het hebben van een vaste levenspartner is ook steeds belangrijker geworden. Je kunt steeds minder terecht bij vrienden en familie, en op je eentje leven wordt mede daardoor nog minder aantrekkelijk dan het vroeger al was. De mensen storten zich dan ook steeds eerder en in steeds toenemende aantallen in het huwelijk: de laatste jaren overigens vaak zonder daarvan aangifte te doen ten stadhuize (Veenhoven, 1978). Deze ontwikkeling wordt begeleid door een onmiskenbaar toenemende instabiliteit van huwelijksrelaties. Het echtscheidingscijfer stijgt gestaag. Frinking (1975 en 1977) berekende voor 1974 dat één op de vijf huwelijken op een echtscheiding uitloopt. In een vooruit-berekening schat hij dat dit cijfer voor de recente huwelijkscohorten één op de vier zal worden. Wie trouwt moet dus wel degelijk rekening houden met de kans dat het huwelijk spaak zal lopen. Waarschijnlijk mede als gevolg hiervan doet zich recentelijk ook het verschijnsel van de nadrukkelijk als vrijblijvend bedoelde part-time-relaties voor: de zogeheten 'nieuwe vrijgezellen', die wel een vaste partner hebben, maar toch een eigen woning aanhouden.

Al deze ontwikkelingen zijn natuurlijk niet zonder belang voor de vraag of men al dan niet aan kinderen moet beginnen. Het verschijnsel van de 'nieuwe knusheid' zijn we al tegengekomen in hoofdstuk 3. Daar werd opgemerkt dat vrijwillige kinderloze relaties zich kenmerken door een naar verhouding grotere intimiteit en gelijkheid. In hoofdstuk 4 is ook melding gemaakt van het feit dat veel van die paren hun keus voor kinderloosheid ook uitdrukkelijk motiveren vanuit de wens om op dezelfde manier met elkaar te kunnen blijven omgaan. Ze zijn bang dat ze minder aan elkaar toe zullen komen als ze aan kinderen beginnen en dat de gelijkwaardige kameraadschap verruild zal worden voor het traditionele patroon van de huisvrouw die voor inkomen, contacten en tenslotte zelfs voor veel meer buiten de deur liggende zaken afhankelijk raakt van de man. Helemaal onterecht blijkt die vrees niet te zijn (Hoffman, 1976). Ook het onderzoek van Bram (1977) suggereert dat de aanwezigheid van kinderen inderdaad afbreuk doet aan de intimiteit en gelijkwaardigheid in de huwelijksrelatie.

Uit oudere onderzoeken was ook al langer bekend dat een groot kindertal veelal gepaard gaat met grotere afstandelijkheid tussen de ouders en met een geringere huwelijkstevredenheid (Terhune, 1977). Het ziet er dus naar uit dat het moderne huwelijksideaal op gespannen voet is komen te staan met de feitelijke vereisten van het ouderschap. Een zekere spanning is er natuurlijk altijd al geweest, maar recentelijk is die spanning waarschijnlijk manifester geworden. Alle hooggestemde beschouwingen van de laatste tijd over ‘volwaardige man vrouw-relaties’ en ‘volwassen liefde’ hebben waarschijnlijk als onbedoelde consequentie dat zij de ruimte voor kinderen doen verminderen.

Dan het toenemend aantal scheidingen. Dat is niet iets wat de mensen geheel ontgaat. Met name mensen die al een tijdje bij elkaar zijn, hebben in hun omgeving al de nodige huwelijken uit elkaar zien vallen. Hoewel mensen ertoe neigen om aan te nemen dat zoiets henzelf niet zal overkomen, zal het velen toch wel tot nadenken stemmen. Vooral vrouwen want als het huwelijk op een scheiding uitloopt, blijven zij meestal met de kinderen zitten. Dit heeft (naast de positieve ervaringen, die veel gescheiden vrouwen in de relatie met hun kinderen beleven) ook heel moeilijke kanten. Ook zonder het recente rapport van de Nederlandse Gezinsraad (1978) over één-oudergezinnen gelezen te hebben, weten ze dat wel. Bovendien wordt vrij algemeen verondersteld dat kinderen meestal de nodige ‘psychische kleerscheuren’ overhouden aan huwelijksmoeilijkheden en eventuele scheiding van hun ouders. Dit heeft er zeer waarschijnlijk toe geleid dat een aantal mensen nog eens extra is gaan nadenken vòòr ze aan kinderen begonnen. Zeker als ze al wat relatieproblemen achter de rug hadden. In dit licht gezien, is het aantal vrijwillig kinderlozen eigenlijk nog vrij laag.

Zoals we in hoofdstuk 5 gezien hebben, wordt het besluit om kinderloos te blijven vaak pas na een kortere of langere periode van uitstel genomen. In een deel van de gevallen zal het eerste uitstel ook als doel hebben, aan elkaar te wennen en het eens aan te kijken hoe de relatie zich ontwikkelt. Na verloop van tijd kan de onzekerheid daaromtrent wel eens groter dan kleiner worden, omdat de soms onvermijdelijke huwelijksslijtage-verschijnselen steeds duidelijker aan het licht komen en de gesprekken met vrienden steeds meer gedomineerd raken door de kwestie, wie nu weer weg is van wie. Hoewel er ongetwijfeld paren zijn die deze onzekerheid trachten te keren door alsnog een kind op stapel te zetten (wat hen meestal van de wal in de sloot helpt), zullen er zeker ook paren zijn die dan maar liever van de hele onderneming afzien. Hoe vaak en in hoeverre dit motief een rol speelt, is nog niet onderzocht.

De consequenties van de hang naar gelijkwaardige omgang met elkaar en de toegenomen instabiliteit van huwelijksrelaties komen wel het meest treffend tot uiting bij de recentelijk in zwang rakende ‘part-time’-relaties. In dat soort relaties is welbeschouwd helemaal geen plaats voor kinderen. Het is overigens opmerkelijk dat met de komst van termen als ‘nieuwe vrijgezel’ en ‘LAT’-relatie (living-apart-together) ook het begrip ‘BOM’ (bewust ongehuwde moeders) zijn intrede heeft gedaan.¹ Er zijn dus kennelijk vrouwen die ondanks (of misschien juist door?) de onzekerheden van het moderne liefdespatroon toch aan een kind beginnen. Er mag echter veilig worden aangenomen dat een veel groter aantal op grond van dezelfde redenen maar liever besluit, kinderloos te blijven.

NOOT

1. Sommige ‘bewust ongehuwde moeders’ zullen wél een vaste relatie met een man hebben, anderen wijzen een dergelijke relatie echter juist af. Zij willen hun kind alléén opvoeden, waarbij echter wel vaak een vaste (groep) vriendin(nen) als klankbord en opvang fungeert. Het is tegenwoordig ook voor ongehuwde vrouwen mogelijk een kunstmatige bevruchting (KID) te laten uitvoeren.

LITERATUUR

Ancona, H. d'. De rol van de vrouw in Nederland anno 1974, Centrum, Amsterdam, 1974.

Bem, D.. en S. Bem, 'Case-study of a non-conscious ideology: training the woman to know her place.' in: D. Bem (red.), Beliefs, attitudes and human affairs. Brooks Col., Belmont, California, 1970.

Bram, S., 'Vrijwillig kinderloze paren: anders dan anderen', in: R. Veenhoven en E. van der Wolk (red.), Kiezen voor kinderen? Intermediair Van Gorcum, Amsterdam Assen, 1977.

Cowan, C. P., Ph. A. Cowan. e.a.. 'Becoming a family: the impact of a first child's birth on a couple's relationship.' in: Warren B. Miller en Lucile F. Newman (red.). The first child and family formation. Chapel Hill, Carolina Population Centre. The University of North Carolina, 1978.

Dantzig-van Amstel, B. van, 'Vrouwenemancipatie en geestelijke gezondheid.' Medisch Contact, 33, 23, 1978, blz. 698-701.

Firestone, S., The dialectic of sex. William Morrow & Co., New York, 1970.

Fong, M. S., 'The early rhetoric of woman's liberation: implications for zero population growth', Journal of Marriage and the Family, 38, 1, februari 1976, blz. 127-140.

Friedan, B., The feminine mystique. W.W. Norton, New York, 1963.

Frinking, G.A.B., 'Echtscheiding in Europa', Demografie. Bulletin van het Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut, 14, september 1975, blz. I.

Frinking, G.A.B., 'De toekomstige ontwikkeling van het aantal echtscheidingen. een vergelijkende analyse', Sociale wetenschappen, 20, 2, 1977, blz. 105-123.

Harkins, E. B., 'Effect of empty nest transition on self-report of psychological and physical well-being.' Journal of Marriage and the Family, 40, 3, augustus 1978, blz. 549-556.

Hoffman, L. W., Effects of the first child on the woman's role. Voordracht voor de Conference on the First Child and Family Formation, Asilomar, Cal., 23-26, maart 1976.

Linde, S.J. van der, en C. E. Clacon, Een werkloze vrouw, wat is dat? Sociologisch Instituut der RU., Groningen. 1978.

Moederboek. De Bonte Was, Amsterdam 1976.

Nederlandse Gezinsraad, Het één-ouder-gezin: problematiek, mentaliteit. aanbevelingen. Den Haag, 1978.

Niphuis-Nell, M., 'Veranderingen in de duur van gezinsfasen', in: C.J.H. Corver e.a. (red), Gezin en samenleving. Siswo Van Gorcum, Amsterdam Assen, 1978.

Niphuis-Nell, M.. Kenmerken van vrijwillig kinderloze vrouwen in Nederland', *Bevolking en Gezin*. 2. 1979.

'Our bodies, ourselves'. Boston Women's Health Book Collective. Simon & Schuster, New York, 1971. In het Nederlands vertaald onder de titel: *Je lichaam, je leven*.

Sociale atlas van de vrouw. Samengesteld door drs. Joan Meyer, Sociaal en Cultureel Planbureau. Rijswijk, 1977.

Terhune, K. W., 'Een groot of een klein gezin', in: Veenhoven en Van der Wolk, A.W., 1977, blz. 215-228.

Veenhoven, R., en E. van der Wolk (red.), *Kiezen voor kinderen?* Intermediair/Van Gorcum, Amsterdam/Assen, 1977.

Veenhoven, R., 'De toekomst van het huwelijk', *Intermediair*, 14, 24 november 1978, blz. 1-11.

Vrouw '78. Onderzoek in opdracht van Margriet, 1978.